SELÇUKTÜRKİYAT
Aralık / December 2022; (56): 265-287
e-ISSN 2458-9071
doi 10.21563/sutad.1222343

Araştırma Makalesi / Research Article

BİLİNMEYEN BİR TEŞEBBÜS: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DÖNEMİNDE HALK AĞZINDAN TÜRKÇE SÖZ DERLEME ÇALIŞMALARI

AN UNKNOWN ENTERPRISE: COMPILING STUDIES OF TURKISH WORDS IN THE FOLK LANGUAGE IN THE LAST PERIOD OF THE OTTOMAN EMPIRE

Ebubekir KEKLİK *

** Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi*
ebubekirkeklik@hotmail.com
ORCID: 0000-0002- 7982-8980
Çankırı / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler
Osmanlı, Türkçe, Ağız, Söz Derleme, Halk Dili

Keywords
Ottoman Empire, Turkish, word compilation, vernacular, colloquialism

Başvuru/Submitted: 19/04/2022
Kabul/Accepted: 19/07/2022

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nda, halk arasında kullanılan Türkçe kelimelerin derlenmesiyle ilgili hiçbir resmi girişimde bulunulmadığı sanılır. Ancak arşiv belgelerinden, biri II. Abdülhamid biri İkinci Meşrutiyet dönemlerinde olmak üzere "bilinmeyen iki teşebbüsün" bulunduğu anlaşılmaktadır. Halk arasında kullanılan Türkçe kelimelerin tespit ve derlenmesi konusu ilk olarak 1894'te, kendini Bosnalı bir muhacir olarak tanıtan Ethem isimli meçhul birinin teklifiyle başlar. Sadrazam Cevad Paşa'nın şahsi girişimi sonucu bu tarihte, vilayet maarif idarelerine halk arasında kullanılan Türkçe kelimelerin derlenerek cetvellere kaydedilmek suretiyle merkeze gönderilmesi yönünde bir genelge gönderilir. Ancak bu ilk teşebbüs Sultan II. Abdülhamid'in konuya şüpheyle yaklaşması ve Maarif Nezaretinin ilgisizliği sebebiyle sonuçsuz kalır. Halk dilinde yaşayan fakat sözlüklere girmemiş kelimelerin derlenmesi düşüncesi İkinci Meşrutiyet döneminde Bilgi Mecmuası müdürü Celal Sahir'in girişimleri sonucu yeniden gündeme getirilir. 1914'te vilayetlere, Türkçe kelimelerin derlenmesiyle ilgili, hemen hemen 1894'teki genelgenin aynısı olan yeni bir genelge gönderilir. Maarif Nezaretine vilayetlerden derleme cetvelleri gelmeye başlar. Ancak vilayetlerden derleme cetvellerinin geldiğine dair üst yazılar Maarif Nezaretinde kalırken cetveller Celal Sahir'e gönderilir. Derleme cetvelleri daha sonraki tarihlerde Maarif Nezareti tarafından Celal Sahir'den talep edilir fakat Celal Sahir'in ne cevap verdiğine veya cevap verip vermediğine dair dosyada kayıt yoktur. Celal Sahir sonraki dönemde de bu konuda hiçbir açıklama yapmaz.

Abstract

It is known that in the Ottoman Empire, no official attempt was made to compile Turkish words used among the people. However, archival documents show otherwise, there were two unknown official attempts, one in the time of Abdülhamid and the other at the Second Constitutional Period. The subject of compiling Turkish words used among the people first started in 1894 with the proposal of an unknown person named Ethem, who introduced himself as a Bosnian immigrant. As a result of the personal initiative of Grand Vizier Cevad Pasha, a circular was sent to the provincial education administrations that the Turkish words used among the people were compiled and sent to the

center by recording them in the tables. However, this first attempt was inconclusive due to the skepticism of Sultan Abdülhamid and the indifference of the Ministry of Education. The issue of compiling the words that lived in the folk language but were not included in the dictionaries was brought up again because of the initiatives of Celal Sahir, the director of Bilgi Magazine, during the Second Constitutional Period. In 1914, a new circular was sent to the provinces regarding the compilation of Turkish words. Compilation charts began to arrive from the provinces to the Ministry of Education. However, while the cover letters about the compilation charts from the provinces remained in the Ministry of Education, the charts were sent to Celal Sahir. The compilation charts were requested from Celal Sahir by the Ministry of Education later; but there is no record in the file about what Celal Sahir replied or whether he answered. Celal Sahir did not make any statement on this issue in the following period.

GİRİŞ

Türkçenin yakın dönem tarihi, Türkiye'nin modernleşme/Batılılaşma tarihinden ayrı ele alınamaz. Gökhan Yavuz Demir'in -Tanpınar'dan esinlenerek[1]- çok isabetli bir şekilde ifade ettiği gibi, Türkçe tartışmaları bir "medeniyet krizi"yle başlar (Demir, 2007, s. XXV).

Türkçenin sadeleşme süreci, Türk yazı dilindeki değişim ve Türkçenin Cumhuriyet döneminde bir dil devrimine uzanan uzun yenileşme tarihi pek çok araştırmaya konu olmuş, bu konuda çok sayıda ayrıntılı çalışma yapılmıştır.[2] Bu sebeple, elinizdeki makalede konunun bu yönü uzun boylu ele alınmayacak, konuyla ilgili kısa bir değerlendirme yapılacaktır. Bu makalenin asıl amacı Türkçenin tarihine önemli bir katkı olacağını düşündüğüm ve bugüne kadar hiç ele alınmamış bir konuya dairdir. Bu konu, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde -hem II. Abdülhamid hem II. Meşrutiyet dönemlerinde- halk ağzından Türkçe kelimelerin derlenmesi teşebbüsleridir.

Tanpınar'a göre "Türk nesrinde değişiklik daha ziyade resmi dilde ve onun bir kolu gibi görünen gazete dilinde başlar" (Tanpınar, 2003, s.110). Tanpınar haklı olarak Türkçenin sadeleşmeye başlamasıyla kamuoyunun oluşumu arasında bir irtibat kurar. Ona göre Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi güçlük, yabancı devletlerle olan siyasi ilişkileri artırdığı gibi, zaman zaman da olsa, devleti yönetenleri kamuoyunun desteğini almaya yöneltmiştir. Nitekim devlet yönetimini ve kurumlarını yeniden tanzim etmek isteyen Tanzimat dönemi idarecileri, ıslahatların yerleşmesinde kamuoyunun desteğine muhtaç olduklarını görüyor, sık sık beyannameler veya fermanlarla halka ulaşmaya çalışıyorlardı. Bu sebeple kolay anlaşılır bir yazı tarzına gittikçe daha fazla ihtiyaç duyuluyordu (Tanpınar, 2003, s. 110).[3] Nitekim Tanzimat hareketinin öncüsü Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat reformlarının yerleşmesine öncülük ettiği gibi, resmi yazışma dilinin sadeleştirilmesine ve herkesin anlayacağı şekilde "kaba Türkçe" ile yazılmasına da öncülük etmekteydi (Beydilli, 2020, s. 350).

Ancak asıl sadelik hareketinin, "gazete"nin ortaya çıkmasından sonra belirgin bir ihtiyaç olarak doğduğunu vurgulamak gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk Türkçe gazete *Takvim-i Vekâyi*, II. Mahmut tarafından halka, devletin iç ve dış işleri hakkında bilgi vermek, yapılan ıslahatların hayırlı sonuçlarını tanıtmak, böylece halkı padişahın icraatlarına ısındırmak amacıyla çıkarılmıştır (İskit, 1939, s. 57). Bu sebeple *Takvim-i Vekâyi*'nin kamuoyuna ulaşmak için atılmış ilk ciddi adım olduğu söylenebilir.

---

1 Tanpınar'a göre, "Modern Türk edebiyatı bir medeniyet kriziyle başlar." (Tanpınar, 2000, s.104.)

2 Türkçenin sadeleşme tarihini ve dil devrimini konu alan belli başlı çalışmalar için bakınız: (Levend, 1972; Öksüz, 1995; Korkmaz, 1963; Özdem, 1999; Karal 1985; Ertop, 1985; Kushner, 2009; Lewis, 2007; Sadoğlu, 2010; Şimşir, 2008).

3 Nitekim Osmanlı tarihinde yeni bir dönemi başlatan Tanzimat Fermanı'nın evvela sancak merkezlerinde şehrin büyük meydanlarında bütün ileri gelenlerle halk önünde büyük merasimle okunması, kazalar ve kasabalarda bilcümle ahaliye iyice anlatılarak açıklanması istenmekteydi. (İnalcık, 1996, s. 361); Öte yandan Tanzimat Fermanı dönemine göre "oldukça" basit bir dille kaleme alınmıştı (Abadan, 1999, s. 38).

Ne var ki, başlangıçta *Takvim-i Vekâyi*'nin iki farklı dil ve üslupla yayımlandığı görülür. Bunlardan biri padişahın icraatlarından bahsedildiği için ağdalı, eskimiş bir dil; diğeri halkın da anlayabileceği nispeten sade bir Türkçedir (Özdem, 1999, s. 863). *Takvim-i Vekâyi*'nin dilinde zamanla -halkı yeni olaylar karşısında aydınlatmak hedefi belirdikçe- daha sade bir dil ve üsluba doğru dönüşüm görülür. Özellikle, yayımlanmasının onuncu yılından itibaren "havadis lisanı"nın epey sadeleştiği dikkat çeker (Öksüz, 1995, s. 16). *Takvim-i Vekâyi*'yi William Churchill adlı bir İngiliz tarafından 1840'tan itibaren yayımlanan yarı resmi *Ceride-i Havâdis* izler. Churchill, *Ceride-i Havâdis*'in herkesin anlayacağı bir dille yayımlanacağını, adeta "kaba Türkçe" olarak yani Arapça-Farsça kelimelerden arındırılmış olacağını belirtir (Sadoğlu, 2010, s.82-83).

Gazete söz konusu olduğunda Şinasi'ye ve gazetesi *Tercüman-ı Ahvâl*'e özel bir yer ayırmamak haksızlık olur. Şinasi, *Tercüman-ı Ahvâl*'in ilk nüshasında gazetesinin dilini zamanla bütün halkın anlayabileceği sade bir şekle sokacağını vadetmiştir (Şinasi, 1277; Köprülü, 1999, s.301). Ayrıca Şinasi, yazı dilini hüner göstermenin bir aracı olmaktan çıkarıp halkın anlayabileceği bir şekle sokmak istediğini ifade eder (Öksüz, 1995, s. 18-19). *Tercüman-ı Ahvâl*'in ilk sayısında bir yandan gazetesini sade bir dille çıkaracağını söylerken bir yandan da bunun sebebini açıklar. Ona göre, birtakım kamusal ödev ve yükümlülükler altına giren halkın, bu ödev ve yükümlülükler karşılığında kamunun işleyişiyle ilgili bilgi edinmeye hakkı vardır. Bunun yolu ise yazı dilinde, konuşma dilini (Tabii İstanbul'daki konuşma dilini kastediyor.) esas almaktır (Sadoğlu, 2010, s. 84).

1867'de *Muhbir*'i çıkarmaya başlayan Ali Suavi de -tıpkı Şinasi gibi- daha gazetesinin ilk sayılarından itibaren, gazete dilinin günlük konuşma diline yaklaştırılmasının önemine dikkat çeker. Ali Suavi, *Muhbir*'in, okuyucuya açıklanması gerekli görülen her şeyi günlük konuşma diliyle yazacağını belirtir. Paris'te çıkardığı *Ulûm* gazetesinde bu konuya tekrar temas ederek "Bizim vaktiyle Türkçe yazmak demekten muradımız kaba sözler, gün görmedik kelimeler kullanmak demek değildir." der. Muradının, Ali Şir Nevâî gibi eski Türklerin üslubuna benzer şekilde sözü kısa kesmek yani kısa cümlelerle yazmak olduğunu vurgular. Ayrıca anlamı açık kelimelerin kullanılmasının da bir zaruret olduğunu söyler (Levend, 1972, s. 116-117; Ülken, 2001, s. 76-93).

Türkçenin sadeleşmesini savunanlar şüphesiz birkaç kişiden ibaret değildir. Bu konu hemen hemen bütün son dönem Osmanlı aydınlarının gündemindedir. Örneğin Namık Kemal devrinin pek çok gazeteci aydını gibi sık sık dil konusunda yazmış, o da Arapça-Farsça kelimelerden oluşan ağdalı Osmanlıcayı, divan edebiyatının dilini eleştirmiştir. Namık Kemal de halkın anlayacağı bir dilden yanadır. Ona göre tutulacak en doğru yol konuşma dili ile yazı dili arasındaki farkın kaldırılması olacaktır (Sadoğlu, 2010, s. 79). 1866'da *Tasvir-i Efkâr*'da yazdığı bir yazıda, devletin resmi yazı dilinden halkın hiçbir şey anlamadığını söyler. Üstelik sorun okuma yazma bilip bilmemek de değildir. Namık Kemal'e göre İstanbul'da okuma yazma bilenlerin onda biri bile devletin yazışma dilinden tek kelime anlamamaktadır. Bunun sebebi Doğudan

ve Batıdan birkaç yabancı dilden alınan sayısız kelime[4] ve bunun sonucunda yazı dilinin büsbütün başka bir dil hâline gelmiş olmasıdır. Namık Kemal, "Garabet o boyutlara varmıştır ki, Nergisî gibi bir Türk şairini anlamak, Farsça bir eser olan *Gülistan*'ı anlamaktan daha zordur." der (Tasvir-i Efkâr, 16 Ra. 1283). Ziya Paşa da Namık Kemal gibi, halkın resmi ilan ve fermanlardan tek kelime anlamadığını, bu sebeple halkla devlet arasında kopukluk meydana geldiğini ifade eder. Ziya Paşa, devletin resmi yazışma dilinin sadece "kitabet" bilenler tarafından anlaşılabildiğini, bu yüzden halkın devlet tarafından yapılan ilanları anlayamadığını, dolayısıyla yeniliklerden haberdar olamadığını söyler (Levend, 1972, s. 119). Ancak şaşırtıcı olan husus ne Namık Kemal'in ne de Ziya Paşa'nın sık sık eleştirdikleri ağdalı/süslü yazma alışkanlığından tam anlamıyla kurtulamamış olmalarıdır (Levend, 1972, s. 115).

Şemseddin Sami, dil sorunun çözülmesi için Türkçenin tarihsel kaynaklarından yararlanmak gerektiği düşüncesiyle devrinin aydınlarından bir yönüyle ayrılır. Ona göre, bir dil yabancı kelimelerden ne kadar arınmış olursa ve kendi kelimeleri ne kadar fazlaysa o kadar geniş, zengin sayılır. Bu sebeple Türkçenin zenginleşmesini istiyorsak Arapça kelimeleri kullanmak konusundaki aşırılıktan vazgeçmek gerektiğini söyler ve Doğu Türkçesinin kullanmayı bıraktığımız veya bilmediğimiz kelimelerini dirilterek onları almamızı önerir (Ş. Sami, 1880; Levend, 1972, s. 133). Fakat Şemseddin Sami'nin de devrinin konu üzerinde düşünen/yazan pek çok aydını gibi, halk ağzından Türkçe kelime derlemek aklına gelmez. Bununla birlikte Şemseddin Sami'nin Türkçenin sadeleşme tarihinde çok önemli bir yere sahip olduğunu, *Kamus-ı Türkî*'yi hazırladığı sırada *Servetifünûn* dergisine gönderdiği "Kamus-ı Türkî ve Kamus-ı Arabî" başlıklı yazısında, Türkçe sözlükten bahsederken "lügat-ı milliye", "kamus-ı millî" tabirlerini kullandığını özellikle vurgulamak gerekir (Öksüz, 1995, s. 26).

Ahmet Mithat Efendi'den bahsetmeden olmaz. Hâce-i evvel haklı olarak şunları söylemektedir: "Osmanlı yazısı o dereceye varmıştır ki, kaleme alınan bir şeyi ne Arap ne Acem ne de Türk anlamaktadır. Bu dil yalnızca birkaç kişi arasında tedavül eden özel bir dil hâline gelmiş, azlığın çokluğa tabi olması gerekirken, tam tersi olmuş, azlık çokluğu kendisine tabi etmek davasına düşerek adeta milleti lisansız bırakmıştır" (Öksüz, 1995, s. 24). Ahmet Mithat yazı dilinin sadeleşmesi ve genelleşmesi gerektiğini pek çok yazısında tekrarlar. Dile gereğinden fazla yabancı kelime almak kadar, yabancı dilbilgisi şekillerinin alınmasına da karşı çıkar. Yaygın Türkçe karşılığı bulunan Arapça-Farsça kelimelerin kullanılmasına, bu dillerin türetme biçimlerinin alınmasına kesin olarak karşıdır. 1871'de *Basiret* gazetesinde "Arapça ve Farsçanın ne kadar izafetleri ve ne kadar sıfatları varsa kaldırıverirsek, yazdığımız şeyleri bugün yedi yüz kişi anlayabilmekte ise yarın mutlaka yedi bin kişi anlar" der. Nitekim ona göre, dil demek, söz söyleyecek adamın söylediği sözü karşısındaki adama anlatabilmesine vasıta olan şeydir (Levend, 1972, s. 123).

Tanzimat döneminde ortaya çıkan sadeleşme eğiliminin genel bir anlayışa dönüşmediğini söylemek yanlış olmaz. Hatta bu sadeleşme hareketi *Servetifünûn* gibi

---

4 Gibb'e göre, her Arapça Farsça kelimenin muhtemel Osmanlıca kelime olduğunu söylemek abartı olmaz (Lewis, 2007, s. 11).

bir muhalefetle karşılaşmış, *Servetifünûn* yazarlarının konuşma dilinden uzaklaşan yazıları -maalesef- Türkçenin sadeleştirilmesi, yazı dili ile konuşma dili arasındaki mesafenin kapatılması hareketini bir müddet aksatmıştır. Servetifünûncular Türkçenin sadeleştirilmesine şiddetle karşı çıktılar. Hatta bir tepki olarak sözlüklerde kalmış, daha önce hiç kullanılmamış Arapça-Farsça kelimeleri kullanmayı tercih ettiler. Konuştukları, yazdıkları dile de ısrarla Türkçe yerine Osmanlıca dediler (Ertop, 1985, s. 338).

Servetifünûncuların tavrı sebebiyle kısa bir durgunluk dönemine giren sadeleşme hareketi, II. Meşrutiyet döneminde yeniden canlandı. Bu dönemde sadeleşme hareketine öncülük eden, *Genç Kalemler* dergisi oldu. Yazarları arasında Ömer Seyfettin, Ali Canip ve Ziya Gökalp'in bulunduğu *Genç Kalemler* dergisi etrafında toplanan genç yazarlar "yeni lisan" adıyla bilinen yeni bir dil hareketi başlattılar (Ertop, 1985, s. 340).

II. Meşrutiyet döneminin dilde sadeleşme hareketi içinde Türk Derneğine ve *Türk Derneği* dergisine özel bir yer ayırmak gerekir zira dernek hem Türkçenin sadeleşme tarihinde önemli bir yere sahiptir hem de şubelerine gönderdiği bir soruşturma ile konumuz açısından büyük bir öneme sahip olan halk ağzından söz derleme konusuna dikkat çekmiştir. Buna göre, her şubede elifba harflerinin sayısı kadar küçük defter bulundurulacak, halk tarafından kullanıldığı işitilen kelimeler bu defterlere yazılacaktır. Eğer kelimelerin türemiş şekilleri varsa ve kullanılıyorsa onlar da yazılmalı, ayrıca kelimelerin nereden geldikleri yani asılları hakkında bilgi ilave edilmelidir. Bu teşebbüs pek kısa zamanda, geniş bir Türkçe sözlüğün hazırlanmasını kolaylaştıracaktır. Öte yandan Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Türkî*'sinin veya Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmanî*'sinin birer adedi şubelerde bulundurulmalı, işitilen kelimelerin bu eserlerde bulunup bulunmadığına bakılmalıdır. İşitilen kelimelerden, bu sözlüklerde bulunanlarının ne anlamda kullanıldığı araştırılmalı, şayet *Kamus-ı Türkî ve Lehçe-i Osmanî*'nin beyanına uymayan bir sonuç görülürse, söz konusu küçük defterlere yazılmalıdır. Bununla birlikte, köylerde Türklerin söyledikleri eski yerli türküler, atasözleri ve hikâyelerin yazılması için de defterler bulundurulmalıdır (Levend, 1972, s. 303-304). Ne var ki, Türk Derneğinin bu iyi niyetli teşebbüsünden hiçbir sonuç çıkmamıştır.

Öte yandan aşağıda ayrıntılı olarak izah edilen iki başarısız/yarım kalmış teşebbüs dışında halk ağzından Türkçe söz derlenmesiyle ilgili Osmanlı tarihi boyunca hiçbir resmi girişimde bulunulmadığı bilinmektedir.

II. Abdülhamid Dönemi'nde "Derleme" Teşebbüsü: Bosnalı Bir Muhacirin Başlattığı Hareket

1894 yazında Bâbıâlî'ye, Sadrazam Cevad Paşa'ya hitaben bir "mahsus ariza" gelir (A.MKT.MHM. 532: 39). Gönderen Konya'dan muhacir Bosnalı Ethem Bey'dir. Ethem Bey, sadrazama gönderdiği -ve bugüne kadar bilinmeyen- söz konusu arizasıyla Türkçenin tarihinde çok önemli bir hareketin başlatıcısı olmuştur. Ethem Bey, Sadrazam Cevad Paşa'dan halk ağzında yaşayan, ancak sözlüklere girmemiş Türkçe kelimelerin derlenmesi için bir çalışma başlatılmasını istirham etmektedir. Ethem Bey'e göre pek çok Türkçe kelimenin her vilayette bilinmemesinin bir sonucu olarak

yerlerine Arapça-Farsça kelimeler yerleşmiş hatta halkın kullandığı fakat henüz sözlüklere girmemiş Türkçe kelimeler unutulmaya başlamıştır. İşte Ethem Bey, sadrazama henüz Türkçe sözlüklere girmemiş olan kelimeleri ölmekten kurtarmak için bir derleme çalışması yapılmasını teklif eder. Bu teklife göre, Türkçe konuşulan köylerde ve kasabalarda bulunan muallimler görev yaptıkları yerin kendine has kelimelerini, anlamları ve misalleriyle kaydedecektir. Bu yolla kaydedilen kelimeler Maarif Nezaretine gönderilecek, gönderilen kelimeler bir kitapçık olarak nezaret tarafından haftalık olarak yayımlanacaktır. Ethem Bey böylece Türkçenin tekâmülüne önemli bir hizmette bulunulacağı kanaatindedir.[5]

Ethem Bey'in arizası Sadrazam Cevad Paşa'nın ilgisini çekmiş, Bâbıâlî'den Maarif Nezaretine bizzat Sadrazam Cevad Paşa imzasıyla 8 Temmuz 1894'te konuyla ilgili bir tezkire yazılmıştır. Söz konusu tezkirede hemen hemen Ethem Bey'in tekliflerinin aynen tekrarlandığı görülür. Cevad Paşa, Ethem Bey'in adını anmaksızın sözlüklere girmemiş ve çoğu yerde bilinmeyen Türkçe kelimelerin derlenmesinin faydalı sonuçlar vereceğinin bildirildiğini söyler. Tezkireye göre Osmanlı lisanının aslı olan Türkçe kelimeler çoğu yerde bilinmediği için bunların yerine Arapça-Farsça kelimeler alınmıştır. Eğer köylerde ve kasabalarda görev yapan muallimler bulundukları yerlerde kullanılan Türkçe kelimeleri derleyerek Maarif Nezaretine gönderirler ve bu kelimeler nezaret tarafından yayımlanırsa çok faydalı sonuçlar verecektir (A.MKT.MHM. 532: 39; MF.MKT. 1193: 25; Y.MTV.106: 25).

Sadaret, Maarif Nezaretinden Aydın, Konya, Hüdavendigâr (Bursa), Kastamonu, Sivas ve Ankara gibi Anadolu vilayetlerinin rüştiye ve idadi memur ve muallimlerine bir tebligat yapılmasını ister. Tebligatta memur ve muallimlerden bulundukları yerlerde kullanılan, Arapça-Farsça karşılıkları bilinmeyen veya çoğu yerde sadece Arapça-Farsça karşılıkları bilinen Türkçe kelimelerin araştırılarak derlenmesi istenecektir. Derlenen kelimeler alfabetik sıra ile bir cetvele kaydedilecek, karşılarına anlamları ve misalleri de ilave edilecektir. Ayrıca mahalli maarif müdürlüklerinden kelime cetvelleri geldikçe Maarif Nezaretinin Sadarete bilgi vermesi istenmektedir (A.MKT.MHM. 532: 39).

Maarif Nezaretinden Aydın, Konya, Hüdavendigâr, Kastamonu, Sivas, Ankara ve Anadolu'da bulunan diğer maarif müdürlüklerine Ağustos 1894'te konuyla ilgili bir yazı gönderilir. Söz konusu yazıda vilayet maarif müdürlerinden halk tarafından kullanılmakla birlikte, pek çok yerde bilinmeyen veya sözlüklere girmemiş Türkçe kelimelerin mektep muallimleri ve memurları tarafından derlenerek cetvellere kaydedilmesi için çalışma yapılması istenmekte, toplanan kelime cetvellerinin süratle

---

5 "Türkçe lisanının bazı lügati her vilayetde gayr-ı malum olduğundan bedeli Arabça ve Farsça kelime kaim olmuş ve henüz bir lügata girmemiş olanları bütün bütün unutulup ölmekden muhafazı içün Türkçe lisanı söylenilen kurâ ve kasabât muallimleri bulundukları mahallin kullandığı lügat-ı hususiyesini şevâhid ve misalleriyle manasını zabt ve tahrir ve maarif nezaretine göndermeğe ve maarif nezareti dahi risale-i üsbû'iyye ile neşre mecbur olursa lisan-ı Türkinin ikmâline bais olur. Ol babda ve her hâlde emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir." (A.MKT.MHM. 532/39).

Maarif Nezaretine gönderilmesi hususuna dikkat edilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır (MF.MKT. 1193: 25).

Maarif Nezaretinin vilayetlere Türkçe kelimelerin derlenmesiyle ilgili gönderdiği yazı, anlaşılan hemen Sultan Abdülhamid'in dikkatini çekmiş, Mabeyn başkâtibi Süreyya imzalı 28 Eylül 1894 tarihli bir yazıyla konu hakkında Maarif Nezaretinden bilgi istenmiştir (İ.HUS. 29: 97). Bu yazıdan padişahın konuya şüpheyle yaklaştığı görülür. Belgede özetle şunlar söylenmektedir:

"Osmanlı lisanı diğer tabirle Türk lisanının ıslahına ve bunun için ilmi cemiyetler açılacağına/kurulacağına dair vilayetlere birtakım emirler gönderildiği 'istihbar' olunmuştur. Söz konusu emirler ve ilmi cemiyetler neden ibarettir ve bunlar nasıl toplanacaktır? Ayrıca böyle bir teşebbüse neden lüzum görülmüştür ve hangi karara dayanmaktadır?" (İ.HUS. 29: 97).

Mabeyn başkitâbetinden yazılan yukarıdaki yazıya bizzat Maarif Nazırı Zühdü Paşa tarafından cevap verilir (Y.MTV. 106: 25). Zühdü Paşa, Sadrazam Cevad Paşa'dan Maarif Nezaretine gönderilen tezkireyi de eklediği, 6 Ekim 1894 tarihli cevabında konu hakkında padişaha bilgi verir. Zühdü Paşa'nın üslubundan kendisinin de sadrazamın Maarif Nezaretinden istediği şeyden pek memnun olmadığı anlaşılmaktadır veya en azından padişahın konuya yaklaşımının olumlu olmadığını düşündüğü için öyle yazmıştır.

Zühdü Paşa yazısına Türkçe kelimelerin derlenmesi teşebbüsüne sadrazam istediği için girişildiğini söyleyerek başlar. Hâlbuki ona göre böyle bir teşebbüse hiç gerek yoktur; zira zaten "sâye-i şahanede günden güne memleketin terakki etmesi gibi lisan-ı Osmanî dahi" mükemmelleşmektedir. Bu sebeple, Zühdü Paşa, lisanın ıslahı için ilmi cemiyetler teşkil edilerek bu konuyla uğraşmaya gerek olmadığı kanaatindedir. Ayrıca Maarif Nezaretince lisanın ıslahı için ilmi cemiyetler kurulması yönünde hiçbir teşebbüste bulunulmadığını belirtir. Dahası Zühdü Paşa, Türkçe kelimelerin derlemesi konusunda maarif müdürlüklerine tebligat yapılmasının üzerinden iki ay geçtiği hâlde hiçbir yerden cevap gelmediğini söyler. Ona göre bunun sebebi, vilayetlerde de bu işin pek mümkün olmadığının görülmüş olmasıdır. Nitekim vilayetlerde henüz kelime derleme işine (cem ve telfîk) teşebbüs edilmediği, maarif müdürlüklerinden hiç derleme cetveli gelmemesinden anlaşılmaktadır. Zühdü Paşa'ya göre bu durum vilayetlerde çoğunluğun bu konuya ehemmiyet vermediğini gösterir (Y.MTV. 106: 25). Zühdü Paşa kısaca, padişaha çok ciddiye alınacak bir durum yok demekte, kendince meselenin önemsizliğine dikkat çekmektedir.

Mabeyn başkitâbetinden Maarif Nezaretine gönderilen konuya şüpheyle yaklaşan yazı ve Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın Türkçe kelimelerin derlenmesine dair çalışma yapılmasına hiç gerek olmadığını bildiren cevabı, öyle anlaşılıyor ki Bosnalı Ethem Bey'in önayak olduğu, Sadrazam Cevad Paşa'nın başlattığı teşebbüsün sonu olmuştur. Vilayetlerden derleme cetvellerinin veya defterlerinin gelip gelmediğine dair maalesef bilgi yoktur. En azından Osmanlı Arşivinde şimdilik söz konusu derleme cetvellerinin bir örneğine rastlanmamıştır. İlerde Maarif Nezaretinin bütün evrakının analitik tasnifi yapıldığında bu ilk derleme teşebbüsünden kalan cetvellere ulaşılabileceği tahmin edilebilir. Nitekim Zühdü Paşa'nın vilayet maarif müdürlüklerinden hiç derleme fişi

gelmediğini söyleyen beyanına rağmen, Necip Asım Bey 1897'de *Musavver Malumat*'taki, Türkçenin bütün kelimelerini içeren büyük bir Türkçe sözlük hazırlama konusunu ele aldığı yazısında bu cetvellerden birini gördüğünü söylemektedir:

"Hatta bir aralık Maarif-i Umumiye Nezaret-i celilesi, umum maarif müdürlerine kendi daireleri dâhilinde ahalinin kullandıkları lügatin cem'ini emretmiştir. Bu kabilden bir rüştiye mualliminin tertib eylediği defter de manzurumuz olmuştu. Eğer o defterler kâmilen vürud etmiş ise bunları erbabına vererek öyle bir lügatin yapılmasını teşvik buyurmak, maksadın istihsali için kâfidir" (Levend, 1972, s. 247).

Necip Asım yazısına, söz konusu derleme cetvelleri/defterleri kendilerine verilirse Veled Çelebi'yle birlikte büyük bir Türkçe sözlük hazırlama işini başarabileceklerini söyleyerek son verir (Levend, 1972, s. 247).

Bosnalı muhacir Ethem Bey'in Sadrazam Cevad Paşa'ya yazdığı "mahsus ariza" ile başlayan ve Cevad Paşa'nın desteğiyle ete kemiğe bürünen, halk ağzından devlet eliyle ilk defa kelime derleme teşebbüsü hem padişahın konuya şüpheyle yaklaşması hem de Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın ilgisizliği ve işin önemini kavrayamaması sebebiyle başarısızlıkla sonuçlanır. Ancak bu dönemde yarım kalan halk ağzından Türkçe kelime derleme teşebbüsü İkinci Meşrutiyet döneminde, bu ilk teşebbüsün bir devamı olarak yeniden ele alınacaktır.

Yeni Bir Teşebbüs: II. Meşrutiyet Döneminde "Derleme" Çalışmaları

II. Meşrutiyet döneminde derleme çalışmalarını, hem de II. Abdülhamid döneminde kaldığı yerden, yeniden başlatan *Bilgi Mecmuası* müdürü Celal Sahir olur. Celal Sahir, Maarif Nezaretine gönderdiği 29 Kasım 1913 tarihli bir yazıyla 1894'te başlatılan ancak sonuçsuz kalan teşebbüsü hatırlatır (MF.MKT. 1193: 25, lef 7).

Celal Sahir yazısında, 1894'te Zühdü Paşa'nın maarif nazırlığı zamanında Anadolu'nun muhtelif yerlerinde halk arasında kullanılan kelime ve tabirlerin derlenerek Maarif Nezaretine gönderilmesiyle ilgili vilayet maarif müdürlüklerine bir genelge gönderildiğini, üstelik bazı yerlerden cevap da alındığını duyduğunu söyler. Türkçenin ıslahının ciddiyetle düşünüldüğü şu sırada (Türkçenin sadeleşmesi ve terminoloji çalışmalarını kastediyor.) çok kıymetli olduğunu düşündüğü teşebbüsün yeniden hatırlanması ve ihya edilmesi gerektiğini ifade eder. Be sebeple söz konusu genelgenin ve vilayet maarif müdürlüklerinden gelen derleme cetvellerinin buldurulmasını ister. Ayrıca 1894 tarihli genelgenin gözden geçirilerek yeniden düzenlenmesini ve vilayet maarif müdürlüklerine bu konuda yeni bir genelge gönderilmesini teklif eder. Vilayet maarif müdürlüklerinden gelen derleme cetvellerinin tetkiki ve bir araya getirilmesi için bir heyet veya kişi seçilmesi gerektiğini ancak bu mümkün değilse bu işin "gururla ifa edilmek üzere" çoğu aynı zamanda *Istılah Encümeni*nde bulunan *Bilgi Mecmuası* yazarlarına verilmesini rica eder (MF.MKT. 1193: 25, lef 7).

Celal Sahir'in yazısının altına Maarif Nezaretince düşülen notta, böyle bir teşebbüsün Sadrazam Cevad Paşa tarafından başlatıldığının hatırlandığı, bu konuda geniş bilgi olup olmadığının araştırılması için yazının nezaretin ilgili birimine gönderilmesi gerektiği söyleniyor. Cevad Paşa'nın Maarif Nezaretine yazdığı

tezkirenin, mabeyn başkâtibi Süreyya imzasıyla Maarif Nezaretine gönderilen yazının, Nezaretin mabeyne cevabının ve vilayet maarif müdürlüklerine halk arasında kullanılan Türkçe kelimelerin derlenmesiyle ilgili olarak gönderilen genelgenin yer aldığı dosya bulduruluyor fakat yine Celal Sahir'in yazısının altına düşülen ikinci bir nottan dosyada, vilayetlerden gelmiş hiçbir ek bulunmadığı anlaşılıyor. Söz konusu ikinci notta "dosya mı noksan yoksa takibi mi yapılmamış" denilerek konunun araştırılması için ilgili birime gönderilmesi isteniyor (MF.MKT. 1193: 25, lef 7).

Maarif Nezareti konu hakkında gerekli incelemeleri yaptıktan sonra 13 Aralık 1913'te Celal Sahir'e "Bilgi Mecmuası müdüriyet-i behiyyesi'ne" hitabıyla bir cevap yazıyor. Bu cevapta Nezaret, yapılan inceleme sonucunda vaktiyle Cevad Paşa tarafından Anadolu'nun muhtelif yerlerinde halk arasında kullanılan Türkçe kelimelerin derlenmesiyle ilgili bir işe teşebbüs edildiğinin ve bu konuda Maarif Nezaretinden vilayetlere bir tebligat yapıldığının görüldüğü söyleniyor. Ne var ki padişah (mabeyn) tarafından müdahale edilmesi sonucunda teşebbüsün akamete uğradığının anlaşıldığı ifade ediliyor. Öte yandan böyle bir teşebbüsün yeniden başlatılmasının iyi olacağı bildiriliyor ancak derlenmesi talep edilen kelime ve tabirlerin bir sınırının çizilmesi gerektiği belirtiliyor. Böylece işin daha hızla bir şekilde yürüyeceği ve derleme çalışmalarında zorluk çekilmeyeceği söyleniyor. Bunun için *Bilgi Mecmuası* tarafından, elde edilmek istenen bilgilerin ana hatlarını gösteren bir proje hazırlanması ve projenin Maarif Nezaretine gönderilmesi isteniyor. (MF.MKT. 1193: 25, lef 8).

Bilgi Mecmuası Müdürlüğünden Maarif Nezaretine, Celal Sahir imzasıyla 22 Aralık 1913 tarihli uzunca bir cevap yazılıyor. Celal Sahir sözlerine Türkçenin öteden beri konuşma ve yazı dilleri arasında büyük farklar olduğunu hatta İstanbul'daki konuşma dilinin daha doğrusu okuyup yazma bilenlerin konuştukları dilin sade Türkçeden epey uzak olduğunu söyleyerek başlıyor. Ona göre, çeşitli sebeplerin ortaya çıkardığı bu durum pek çok Türkçe fiil, edat ve tabirlerle kelime köklerinin kullanımdan düşüp unutulmasına yol açmıştır. "Bu sebeple Türkçenin eski lehçelerini bilmeyen ve Türk memleketlerinde dolaşmayanlar Türkçenin fakirliğine hükmediyor, mevcut kelimeleri ise yok sayıyorlar." Oysa Celal Sahir'e göre Türkçe geri dönülmez adımlarla sadelik ve milliliğe doğru yol almaktadır. İşte bu sebeple şehir, kasaba ve köylerdeki eğitim kurumları yardımıyla halk arasında kullanılan kelimelerin oralarda kullanılan açık anlamlarıyla birlikte derlenmesi için vilayet maarif müdürlerine bir tebligatta bulunulması istenmiştir. Ne var ki, Celal Sahir, Maarif Nezareti tarafından derlenmesi istenen kelimelerin sınırının çizilmesiyle ilgili teklifi kabul etmenin mümkün olmadığı kanaatindedir zira derlenecek kelimeler ve tabirler hiçbir suretle sınırlanamaz. Bu sözlerden sonra derleme işinin hangi esaslara göre yapılacağını belirtiyor. Buna göre, öncelikle derlenecek kelimelerin Türkçe olması gerekmektedir. Kelimelerin derlendiği bölgede nasıl telaffuz edildiği ve hangi anlamda kullanıldığı karşılarına yazılacaktır. Ayrıca derleme işini kolaylaştırmak için kelimelerin cetvellere alfabetik sırayla kaydedilmesi gerekir. Kelime cetvelleri vilayetlerden gelip biriktikçe çeşitli tetkik ve tasnif işlemlerinden geçirilecektir. Aynı kelimelerin farklı yerlerdeki telaffuz ve anlam farklılıklarına bakılacaktır. Aynı kökten çıkıp aldığı eklerle başka anlamlar kazanmış

kelimelerle bu eklerin şekli incelenecek böylece belki, kullanımdan düşmüş bazı dil kuralları anlaşılacaktır. Öte yandan derlenen kelimeler içinde aralarında geçmişte veya şimdi çeşitli sanatlarla ve âdetlerle ilgili olanlarına, bitki ve ağaç isimlerine ve saireye denk gelindikçe bunlardan terim/ıstılah türetiminde istifade edilecektir. Bunlardan başka dilin özelliklerini, şivesini ve kullanımdan düşmüş kelimelerini hatırlamak konusunda büyük bir öneme sahip olan atasözlerinin de aynı alfabetik sırayla derlenmesi Maarif Nezaretince vilayet maarif müdürlüklerine tebliğ edilirse hasıl olacak fayda çok büyük olacaktır. Bu esaslar çerçevesinde, hatta mümkün olursa "kelime, telaffuzu, manası ve yöresi" başlıklarını taşıyan sütunlara ayrılmış küçük cetveller bastırılıp vilayet maarif idarelerince derleme yapacak kişilere gönderilebilirse çok büyük bir adım atılmış olur (MF.MKT. 1193: 25, lef 8).

Celal Sahir tarafından ana esasları belirlenen derleme çalışmaları "Maarif-i Umumiye Nazırı" imzasıyla Aydın Konya, Hüdavendigâr, Kastamonu, Sivas, Ankara, Trabzon vilayetleriyle İzmit, Bolu, Canik, Kal'a-i Sultaniye ve Karesi mutasarrıflıklarına gönderilen 14 Ocak 1914 tarihli bir genelgeyle yeniden başlatılır. Söz konusu genelgede Maarif nazırı söze daha önce (1894'te) halk arasında kullanılan Türkçe kelimelerin derlenmesi için vilayet maarif idarelerine bir genelge gönderildiğini ancak elde edilecek faydalar inkâr edilemeyecek kadar açık olmasına rağmen bu teşebbüsten o zaman için hiçbir sonuç alınamadığını, bu durumun dosyanın incelenmesinden anlaşıldığını söyleyerek başlar. Yazının devamında Celal Sahir'in derleme konusuyla ilgili yukarıda özetlenen düşünceleri ve ortaya koyduğu ana esaslar aynen tekrarlandıktan sonra derleme çalışmaları neticesinde toplanacak cetvellerin bir daha hatırlatmaya ve tekrara gerek kalmayacak şekilde peyderpey Maarif Nezaretine gönderilmesi hususuna dikkat edilmesi gerektiğine vurgu yapılır (MF.MKT. 1193: 25, lef 10 ve lef 15).

Maarif Nezaretinin vilayetlere ve müstakil mutasarrıflıklara gönderdiği genelgeden kısa bir süre sonra vilayetlerden ve ilgili mutasarrıflıklardan Maarif Nezaretine derleme cetvelleri gelmeye başlar. Örneğin Ankara vilayetinden Maarif Nezaretine gönderilen 13 Mayıs 1914 tarihli bir yazıda Ankara vilayetinden toplanan ve halk arasında kullanılan atasözlerini içeren cetvellerin ekte takdim edildiğine dair bir yazı gönderilmiştir (MF.MKT. 1193: 25, lef 17). Ankara vilayetinden Ankara'nın çeşitli bölgelerinden yapılan derleme çalışmalarıyla ilgili cetvellerin Maarif Nezaretine gönderildiğine dair biri 26 Mayıs 1914 diğeri 13 Temmuz 1914 tarihli iki yazı daha gelmiştir (MF.MKT. 1193: 25, lef 21 ve lef 33). Öte yandan bu yazışmalardan Ankara vilayetinin daha önce de nezarete çeşitli tarihlerde derleme cetvelleri gönderdiği anlaşılmaktadır.

Aynı şekilde Hüdavendigâr vilayetinden gönderilen 15 Mayıs 1914 tarihli bir yazıda -daha önce gönderilenlere ilaveten- Ertuğrul livası dahilinde halk arasında kullanılan Türkçe kelime, tabir ve atasözlerinin alfabetik olarak kaydedildiği bir kıta cetvelin ek olarak takdim edildiği, henüz derleme cetvellerini vilayet merkezine göndermeyen bölgelere yeniden hatırlatma yapıldığı söylenmektedir (MF.MKT. 1193: 25, lef 18). Hüdavendigâr vilayetinden Maarif Nezaretine ayrıca 3 Haziran 1914 tarihli, Kütahya mutasarrıflığından gönderilen Türkçe kelime ve atasözlerini, bunların

telaffuzlarını, ne anlamda kullanıldıklarını gösteren iki kıta cetvelin ek olarak gönderildiğini söyleyen bir yazı daha gönderilmiştir (MF.MKT. 1193: 25, lef 24). Hüdavendigâr vilayetinden Maarif Nezaretine gönderilen son iki yazı 13 Temmuz 1914 tarihlidir. Bunlardan birinde Simav'da kullanılan Türkçe kelimelerin bulunduğu cetvelin birinde ise Kütahya mutasarrıflığından gönderilen yeni bir cetvelin nezarete ulaştırıldığı yazılmaktadır (MF.MKT. 1193: 25, lef 34 ve lef 35).

Bolu İdadisi müdürü tarafından Maarif Nezaretine gönderilen 23 Haziran 1914 tarihli bir yazıda "Sekiz aydır devam eden uğraşlarım neticesinde derlediğim, Bolu çevresinde halk arasında kullanılan Türkçe kelimelerin bulunduğu bir kıta defteri takdim ediyorum." denilmektedir (MF.MKT. 1193: 25, lef 25).

Maarif Nezaretine gönderilen yazılardan en fazla derleme cetvelinin Aydın vilayetinden gönderildiği anlaşılmaktadır. 14 Mayıs 1914 tarihli bir yazıda Alaşehir, Eşme, Manisa, Soma maarif encümenleriyle Saruhan livası ilköğretim okulları müfettişi tarafından derlenen Türkçe kelime ve tabirleri içeren cetvellerin gönderildiği, bundan sonra gelecek cetvellerin de peyderpey takdim edileceği bildirilmektedir (MF.MKT. 1193: 25, lef 20). Ayrıca Aydın vilayetinden gönderilen yazılardan Karacasu (MF.MKT. 1193: 25, lef 22), Söke (MF.MKT. 1193: 25, lef 23), Sarayköy (MF.MKT. 1193: 25 lef, 26), Kırkağaç (MF.MKT. 1193: 25, lef 27), Gördes (MF.MKT. 1193: 25, lef 29), Garbî Karaağaç (MF.MKT. 1193: 25, lef 30), Denizli (MF.MKT. 1193: 25, lef 31), Ödemiş, Salihli, Bayındır (MF.MKT. 1193: 25 lef 36), Seferihisar (MF.MKT. 1199: 25) ve Çine'ye ait (MF.MKT. 1199: 53) derleme cetvellerinin Maarif Nezaretine gönderildiği anlaşılmaktadır.

Son olarak bu bölümde Maarif Nezaretine Konya vilayeti maarif müdürü Rauf imzasıyla gönderilen dikkat çekici bir yazıdan bahsetmek gerekir. Bu yazıda ilk olarak, derleme konusuyla ilgili Maarif Nezaretinden gelen genelgenin hemen idadi ve rüştiye muallimlerine gönderildiği, alınan cevapların nezarete bildirileceği söylenir. Öte yandan asıl üzerinde durulan konu, Mevlana'nın torunlarından Veled Çelebi tarafından hazırlandığı söylenen bir Türkçe sözlükle ilgilidir. Maarif müdürüne göre Türkçenin gelişmesine ve kelimelerinin toplanmasına öteden beri büyük emek vermiş olan Veled Çelebi tarafından *Kamus-i Türkî*'nin üç misli kadar büyük, sadece Türkçe kelimelerin bulunduğu bir sözlük hazırlanmıştır. Bu sözlükten Türkçe kelimelerin derlenmesi çalışmalarında istifade edilebilir ancak söz konusu sözlük müsvedde hâlindedir ve temize çekilmesi için 10, basılması için ise 1000 liraya ihtiyaç vardır. Bu meblağ Maarif Nezaretince tahsis edilirse sözlük müsveddesi yazarından alınabilir (MF.MKT. 1193: 25, lef 16). Konya maarif müdürünün bu teklifine Maarif Nezaretinden bir cevap verilip verilmediği bilinmiyor. Ne var ki, Konya maarif müdürü ilk yazısından 18 gün sonra, Veled Çelebi'nin sözlüğünü, Türkçenin gelişimi için yapılan çalışmaları takdir ederek Maarif Nezaretine takdim etmeye hazır olduğunu belirten yeni bir yazı gönderir (MF.MKT. 1193: 25, lef 28). Bu teklifin kabul görmediği Veled Çelebi'nin sözlüğünün bugün de yazma hâlinde bulunmasından anlaşılmaktadır. Veled Çelebi'nin Ahmet Mithat Efendi ve Necip Asım'ın teşvikiyle başlayarak kırk yıl içinde meydana getirdiğini söylediği ve 1926-1930 yılları arasında son şeklini verdiği

on ciltlik eser günümüzde Türk Dil Kurumu Kütüphanesi yazmalar bölümünde bulunmaktadır (M. Kara, 2001, s. 504).

Büyük Muamma: "Derleme" Cetvellerine Ne Oldu?

1894'te Bosnalı Ethem Bey'in Cevad Paşa'ya yazdığı bir ariza ile başlayan derleme teşebbüsünün padişahın konuya şüpheyle yaklaşmasıyla sonuçsuz kaldığı bilinmektedir. 1913'te bu sefer Celal Sahir'in girişimleriyle başlatılan ikinci teşebbüsün niçin başarısızlığa uğradığı hakkında somut bilgiye sahip değiliz ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ilan edilen seferberlik ve imparatorluğun içine düştüğü hercümerç ikinci teşebbüsün başarısızlıkla sonuçlanmasının sebepleri arasında gösterilebilir.

Maarif Nezaretinden gönderilen genelge ile Türkçe kelime, tabir ve atasözlerinin derlenerek gönderilmesinin istendiği diğer vilayetlerden yani Kastamonu, Sivas, Trabzon vilayetleriyle İzmit, Canik, Kal'a-i Sultaniye ve Karesi mutasarrıflıklarından derleme cetveli gelip gelmediğine dair dosyada herhangi bir bilgi yok. Burada akla iki ihtimal gelmektedir: Ya söz konusu vilayetlerden hiç derleme cetveli gelmemiş ya da geldiyse bile dosyaya girmemiştir. Belki ilerde Maarif Nezaretinin Osmanlı Arşivindeki bütün belgelerinin analitik tasnifi yapıldığında ilgili yazışmaları elde etmek mümkün olabilir. Fakat asıl büyük sorun, söz konusu vilayetlerden konuyla ilgili Maarif Nezaretine herhangi bir yazı gönderilip gönderilmemesi değildir. Yukarıdaki yazışmalardan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Arşivinde, derleme cetvellerinin vilayetlerden merkeze gönderildiğine dair çok sayıda yazı bulunmaktadır fakat arşivdeki ilgili dosyalarda cetvellerin tek bir örneği bile yoktur. Bu durumun sebebi üst yazılar arşivde kalırken derleme cetvellerinin Celal Sahir'e gönderilmiş olmasıdır.

Hatırlanacağı üzere Celal Sahir Maarif Nezaretine 1913 yılının son aylarında, daha önce yarım kalan derleme işinin yeniden ele alınmasını teklif eden ve derleme çalışmalarının ana esaslarını belirleyen iki mektup göndermişti. Birinci mektubunda, vilayet maarif müdürlüklerinden gelen derleme cetvellerinin tetkiki ve bir araya getirilmesi amacıyla bir heyet veya kişi seçilmesi gerektiğini ancak bu mümkün olmazsa işin "gururla ifa edilmek üzere" çoğu aynı zamanda *Istılah Encümen*inde bulunan *Bilgi Mecmuası* yazarlarına verilebileceğini söylemişti (MF.MKT. 1193: 25. lef 7). Nitekim vilayetlerden derleme fişlerinin Maarif Nezaretine takdim edildiğini bildiren ve yukarıda ayrı ayrı örneklendirilen bütün yazışmaların altına bir iki kelime farkla, istisnasız aynı cümlenin yazıldığı görülmektedir:

> "Eki olan cetvel/defter Maarif Nezaretinden emredildiği üzere Bilgi Derneği Müdürü Celal Sahir Bey'e gönderilmiş olmağla, bu yazışma dosyasında muhafaza edilmesi amacıyla evraka gönderildi."

Peki, Maarif Nezareti tarafından Celal Sahir'e gönderilen derleme cetvellerine ne oldu? Bu konu büyük bir muammadır. Ancak 1916 yılında konunun tekrar gündeme geldiği ve derleme cetvellerinin Maarif Nezareti tarafından Celal Sahir'den istendiğini biliyoruz.

Sarf ve İmla Encümenleri başkanı Ali Kâmi Bey tarafından 18 Kasım 1916'da Maarif Nezaretine bir yazı gönderilir. Ali Kâmi Bey, Cevad Paşa'nın sadrazamlığı zamanında vilayetlere halk arasında kullanılmakta olan ve sözlüklerde bulunmayan bazı Türkçe kelimelerle ıstılahların/terimlerin, mahalli tabirler ve atasözlerinin derlenmesiyle ilgili bir tebligat yapıldığını ve cetveller düzenlenerek İstanbul'a gönderildiğinin haber alındığını söyler. Ali Kâmi Bey derleme cetvellerinin her nerede ise buldurularak *Lügat Encümeni*nce kullanılmak üzere kendilerine gönderilmesini talep eder (MF.MKT. 1193: 25, lef 37). Anlaşılan Ali Kâmi Bey'in 1914'te yeniden başlatılan ve asıl derleme çalışmalarının yapıldığı teşebbüsten haberi yoktur. İlk teşebbüsten bahsetmekle birlikte vilayetlere gönderildiğini söylediği genelge, derlemeyle ilgili 1914 tarihli ikinci genelgedir zira 1894 tarihli birinci genelgede atasözlerinin ve terimlerin de derlenmesine dair bir talep yoktur. Atasözlerinin ve terimlerin derlenmesi konusu Celal Sahir tarafından 1913'te ortaya konulan ana esaslarda vardır.

Sarf ve İmla Encümenleri başkanı Ali Kâmi Bey'in derleme fişlerini Maarif Nezareti'nden talep ettiği yazının altına, nezaretin ilgili şubesi tarafından "Celal Sahir Bey'e hususi mektup yazılarak mezkûr evrak istenilmiştir." notu düşülmüştür (MF.MKT. 1193: 25, lef 37). Nitekim Maarif Nezaretinden "Dersaadet'te *Bilgi Mecmuası* müdürü Celal Sahir Beyefendi'ye" başlıklı bir hususi mektup gönderilmiştir.

Söz konusu mektupta "Evvelce vilayetlere gönderilen bir genelge üzerine Türkçe kelime, terim ve mahalli tabirlerin derlenerek Maarif Nezaretine gönderildiği, bunların daha sonra talep üzerine takımıyla size gönderildiği anlaşılmıştır, cetvellerin şimdi bir kere de *Lügat Encümeni*nce görülmesine lüzum görülmesinden dolayı evrakın bütünüyle iade edilmesi gerekir." denilmektedir (MF.MKT. 1232: 118). Ancak dosyada Celal Sahir'in cevabı bulunmadığı gibi derleme cetvellerini daha sonra Maarif Nezaretine iade edip etmediğine dair de bilgi mevcut değildir.

Osmanlı Arşivinde derleme cetvellerine rastlanmadığı gibi Celal Sahir'in de sonraki dönemde söz konusu cetvellerden hiç bahsetmediği görülür. Bu suskunluğun sebebini anlamak mümkün değildir. Hele ki Celal Sahir'in Cumhuriyet döneminde Türk Dil Kurumunda önemli görevlerde bulunduğunu bilmek konuyu daha da şaşırtıcı hâle getirir.

Bilindiği üzere Türk Dili Tetkik Cemiyeti (Türk Dil Kurumu) 1932'de kurulduktan sonra ilk iş olarak halk ağzından söz derleme konusunu ele almıştır (Levend, 1972, s. 416). Bu konuda 16 maddelik ayrıntılı bir talimatname hazırlanmıştır. Talimatnameye göre illerde valilerin ilçelerde kaymakamların başkanlığında belediye başkanları, orada bulunan en yüksek rütbeli komutanlar, maarif, sağlık ve okul müdürleriyle öğretmenlerden birer derleme heyeti kurulacaktır. Her okul bir derleme ocağı sayılacak ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından hazırlanan kılavuza göre derleme işine girişilecektir. Derlenip fişlere geçirilen sözler ilçe merkezlerinde toplanıp sıralandıktan sonra il merkezlerine ve oralardan da yeniden gözden geçirilerek Türk Dili Tetkik Cemiyetine gönderilecektir (Söz DerlemeTalimatnamesi, 1932).

Celal Sahir I. ve II. Türk Dili Kurultayı'nda merkez heyetine seçilmiştir. I. Türk Dili Kurultayı'nın son toplantısında merkez heyeti tarafından bir program kabul edilmiştir. Yedi maddelik bu programın üçüncü maddesi derleme konusuna ayrılmıştır. I. Türk

Dili Kurultayı'ndan sonra merkez heyeti ilk toplantısını yaparak çalışma kollarına ayrılmıştır. Celal Sahir'in lügat ve ıstılah/terim kolu başkanlığına getirildiği görülür (Levend, 1972, s. 415). Celal Sahir II. Türk Dil Kurultayı'nda da merkez heyetindedir. Yine lügat ve ıstılah/terim kolu başkanlığına seçilmiştir (Karaca, 1993, s. 116). 1932'de I. Türk Dili Kurultayı'nda yaptığı konuşmada sözü derleme konusuna getirerek şunları söylemiştir:

> "Derleme başlıca iki türlü olacaktır; birisi eski ve yeni, eski Türk kitaplarını taramak suretiyle olacaktır. Çünkü eski kitaplarda, yazı dilinde bulunduğu hâlde günlerden beri izah olunan gaflet sebeplerinden dolayı unutulmuş kelimelerimiz vardır. Bunları uyudukları kitapların sahifelerinden çıkaracağız. Bir de ağızdan derleme vardır. İlmi bir metod ve usul dairesinde bütün memleket dâhilinde herkesin konuşma dilinde kullandığı fakat yazı dilimizin tenezzül edip kendi içine almadığı kelimeleri toplayacağız. İkinci kısım da budur. Tablonun bir de daha büyük mikyası vardır. O da memleket hudutları haricinde bulabileceğimiz böyle kelimeleri almaktır. Bunları mesaimize birer malzeme olarak koyacağız. Derlemeden kastımız budur." (Birinci Türk Dili Kurultayı, 1933, s. 443).

Celal Sahir yukarıda bir kısmı alıntılanan konuşmasında derleme işinin amacını belirtmekle birlikte, görüldüğü üzere daha önce yapılan derleme çalışmalarından ve Maarif Nezareti tarafından kendisine gönderilen derleme cetvellerinden hiç bahsetmemiştir. Konunun bu şekilde sessizlikle geçilmesi gerçekten dikkat çekicidir. Sonraki yıllarda Türkçenin tarihini kaleme alan yazarlar tarafından da bu konuya temas edilmediği görülür. Tek istisnası Agâh Sırrı Levend'in, 1894'te Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın Mabeyn'e yazdığı belgeden bahsettiği *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* isimli eseridir. Ancak Agâh Sırrı Levend, bu belgeden hareketle II. Abdülhamid döneminde halk ağzından söz derlemeyle ilgili bir girişimde bulunulduğunu söylemekle yetinir (Levend, 1972, s. 145-146). Ne Cevad Paşa'nın Maarif Nezaretine gönderdiği tezkireden ne de Mabeyn'den Maarif Nezareti'ne gönderilen belgeden bahseder. "Bu yazıdan anlaşıldığı gibi, Anadolu'nun kimi yerlerinde kullanılan ama başka yerlerde bilinmeyen Türkçe kelimelerin öğretmenler tarafından toplanarak yayımlanmak üzere İstanbul'a gönderilmesi Bâbıâli'den Maarif Nezaretine yazılıyor." der. Maarif Nezaretinden vilayetlere gönderilen 1894 tarihli genelgeyi ve konuyla ilgili diğer yazışmaları görmemiştir. Bunun sebebi Levend'in kaynakları arasında Osmanlı Arşivinin bulunmamasıdır. Öte yandan Levend'in İkinci Meşrutiyet dönemindeki derleme teşebbüsünden tamamen habersiz olduğu görülmektedir. Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Derleme Sözlüğü*'ne yazılan ön sözde de Cumhuriyet öncesi dönemdeki derleme teşebbüslerinden bahsedilmez (Derleme Sözlüğü, 1993).

SONUÇ

Görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, halk arasında kullanılan ancak sözlüklere girmemiş Türkçe kelimelerin derlenmesiyle ilgili iki önemli teşebbüs vardır. Bunlardan biri II. Abdülhamid döneminde 1894, diğeri İkinci Meşrutiyet döneminde 1914 tarihlidir. Ancak her iki teşebbüste de istenilen sonuç elde

edilememiştir. Birinci teşebbüsün başarısızlıkla sonuçlanmasının sebebi Sultan II. Abdülhamid'in konuya şüpheyle yaklaşması ve Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın derleme işinin önemini kavrayamamasıdır. İkinci teşebbüsün niçin başarısızlıkla sonuçlandığıyla ilgili somut bilgi yoktur fakat Birinci Dünya Savaşı'nın ülkeyi içine sürüklediği keşmekeşin bunun en önemli sebebi olduğu tahmin edilebilir. Nitekim halk ağzından söz derleme konusuna Cumhuriyet döneminde bile ancak, ülkeyle ilgili büyük yapısal devrimler tamamlandıktan sonra gelinebilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde teşebbüs edilen, halk ağzından Türkçe söz derleme çalışmalarının başarısızlıkla sonuçlandığı ortadadır ancak konuyla ilgili bundan çok daha önemli ve üzerinde durulması gereken nokta, bazı vilayetlerden merkeze gönderildiği bilinen derleme cetvellerine ne olduğu sorusudur. Her iki teşebbüs sonucunda da vilayetlerden merkeze derleme cetvelleri gönderildiğini biliyoruz. Birinci teşebbüs sonucunda ortaya çıkan derleme cetvellerinin akıbeti hakkında elimizde hiçbir somut bilgi yok. Bunlar ileride Maarif Nezaretinin Osmanlı Arşivindeki, sayısı milyonları bulan, bütün evrakının analitik tasnifi yapıldığında ortaya çıkabilir. İkinci teşebbüs sonucunda ortaya çıkan cetvellerin ise Maarif Nezareti tarafından Celal Sahir'e gönderildiği malum. Ne var ki, hem Celal Sahir'in derleme cetvellerini Maarif Nezaretine iade edip etmediğine dair bilgi yok hem de Celal Sahir sonraki dönemde bu konudan hiç bahsetmemiştir. Derleme cetvellerinin bulunması konuya yepyeni bir boyut kazandıracak, belki cetvellerin önüne arkasına düşülen notlar derleme işiyle görevlendirilen mahalli maarif idarecilerinin ve muallimlerin bakış açısını yansıtan dikkat çekici veriler elde edilmesini sağlayacaktır.

EXTENDED ABSTRACT

It is known that in the Ottoman Empire, no official attempt was made to compile Turkish words used among the people. archival documents show otherwise, there were two unknown official attempts, one in the time of Abdülhamid and the other at the Second Constitutional Period. In the summer of 1894, a letter was sent to the Grand Vizier Cevad Pasha. The sender is the immigrant Bosnian Ethem Bey from Konya. In his letter, Ethem Bey asks the grand vizier Cevad Pasha to start a study to compile the Turkish words spoken by the people. According to Ethem Bey, many Turkish words are not known in most of the provinces. For this reason, Arabic-Persian words took their place and Turkish words used by the people began to be forgotten. Ethem Bey proposes a compilation study to prevent the disappearance of Turkish words used among the people. According to this proposal, teachers in Turkish-speaking villages and towns will record the unique words of the place where they work, with their meanings and examples. The recorded words will be sent to the Ministry of Education and these words will be published weekly by the Ministry of Education.

Ethem Bey's letter attracted the attention of the grand vizier Cevad Pasha, and a commandment was sent to the Ministry of Education with the signature of the grand vizier Cevad Pasha. In this commandment it is seen that Ethem Bey's offers are repeated exactly. Accordingly, Turkish words, which are the origins of the Ottoman language, are not known in most provinces, so Arabic-Persian words take their place. If

the teachers working in the villages and towns compile the Turkish words used in the places they work and send them to the Ministry of Education, and if these words are published by the Ministry, it will yield very useful results.

In August 1894, a commandment was sent from the Ministry of Education to the provincial education directorates. In this commandment, it is requested to compile Turkish words that are not included in dictionaries. The commandment sent by the Ministry of Education to the provinces immediately caught the attention of Sultan Abdülhamid and information was requested from the Ministry of Education on the subject. The skepticism of Sultan Abdülhamid and the indifference of the Zühdü Pasha, the Minister of Education caused this first attempt to be inconclusive.

Unfortunately, we do not have any information on whether compilation charts were received from the provinces in this period. No example of the compilation charts was found in the Ottoman Archive. When all the documents of the Ministry of Education are classified in the future, it can be predicted that the tables remaining from this first compilation attempt will be reached.

It is seen that the compilation studies started again during the Second Constitutional Era. It was Celal Sahir, the director of Bilgi Magazine, who made the compilation work begin again. Celal Sahir sends a letter to the Ministry of Education on 29 November 1913 and demands that the compilation studies be resumed. As a result, the compilation has been restarted. The principles of this new compilation are determined by Celal Sahir. The Ministry of Education sent a circular to the provinces on January 14, 1914, asking for a study to be made to compile Turkish words used among the people. Unfortunately, it has not been possible to reach the compilation charts of this period from the Ottoman Archives. The reason for this situation is that the said compilation sheets were sent to Celal Sahir by the Ministry of Education. It is not known whether Celal Sahir returned the compilation charts to the Ministry of Education.

In summary, in the last period of the Ottoman Empire, there were two important attempts to compile Turkish words that were used among the people but were not included in dictionaries. One of them is during the reign of Abdülhamid II and the other is during the Second Constitutional Era. However, the desired result could not be achieved in both attempts. The reason for the failure of the first attempt was that Sultan Abdülhamid II approached the subject with suspicion and the Ministry of Education could not grasp the importance of the subject. We do not have concrete information about why the second attempt failed, but it can be guessed that the most important reason for this is the chaos that the First World War dragged into the country. As a matter of fact, the issue of compiling Turkish words used by the people came after the completion of the major structural revolutions related to the country, even in the Republican era.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). *İrade Hususî* (İ.HUS.) 29-97.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi* (MF.MKT.) 1193/25; 1199/25; 1199/53; MF.MKT. 1232/118.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). *Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı* (*BOA*, A.MKT.MHM. 532/39, H-04-01-1312).

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı* (Y.MTV.) 106/25; 106/25.

B. Telif ve Tetkik Eserler

Abadan, Y. (1999). Tanzimat fermanının tahlili. *Tanzimat.* (C. I, s. 31-58). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay.

Beydilli, K. (2020). Mustafa Reşit Paşa. *İslam ansiklopedisi.* (C. 31, s. 348-350). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

Demir, G. Y. (2007). Türkçenin Pirus zaferi. Lewis, G. (2007). *Trajik başarı -Türk dil reformu-* içinde, (M. F. Uslu, Çev.). İstanbul: Paradigma Yay.

Ertop, K. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e dil sadeleşmesi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi*. (C. II, s. 333-340). İstanbul: İletişim Yay.

İnalcık, H. (1996). *Osmanlı İmparatorluğu -toplum ve ekonomi-*. İstanbul: Eren Yay.

İskit, S. (1939). *Türkiye'de neşriyat hareketleri tarihine bir bakış*. İstanbul: Devlet Basımevi.

Kara, M. (2001). İzbudak, Veled Çelebi. *İslam ansiklopedisi.* (C. 23, s. 503-505). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

Karaca, N. T. (1993). *Celal Sahir*, Ankara: MEB Yay.

Karal, E. Z. (1985). Tanzimat'tan sonra dil sorunu. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi.* (C. II, s. 314-332). İstanbul: İletişim Yay.

Korkmaz, Z. (1963). *Türk dilinin tarihî akışı içinde Atatürk ve Türk dil devrimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Köprülü, F. (1999). *Edebiyat araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Kushner, D. (2009). *Türk milliyetçiliğinin doğuşu*. (Ş. S. Türet-R. Ertem-F. Erdem, Çev.). İstanbul: Kesit Yay.

Levend, A. S. (1972). *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

Lewis, G. (2007). *Trajik başarı -Türk dil reformu-*. (M. F. Uslu, Çev.). İstanbul: Paradigma Yay.

Maarif Vekaleti. (1933). *Birinci Türk dili kurultayı -tezler müzakere zabıtları*. İstanbul: Yazar.

Namık K. (1283, 16 Rebiülâhir). Lisan-ı Osmanî'nin edebiyatı hakkında bazı mülahazâtı şâmildir, *Tasvir-i Efkâr*. s. 1-2.

Öksüz, Y. Z. (1995). *Türkçe'nin sadeleşme tarihi -Genç Kalemler ve yeni lisan hareketi-*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

Özdem, R. (1999). Tanzimat'tan sonra yazı dilimiz. *Tanzimat.* (C. II, s. 859-931). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay.

Sadoğlu, H. (2010). *Türkiye'de ulusçuluk ve dil politikaları*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.

Şemseddin Sami. (1298, 10 Zilhicce). Lisan-ı Türkî-Osmanî. *Hafta*, 12, 177-181.

Şimşir, B. N. (2008). *Türk yazı devrimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Şinasi. (1277, 6 Rebiülâhir). Mukaddime. *Tercüman-ı Ahval*. s. 1.

Tanpınar, A. H. (2000). *Edebiyat üzerine makaleler*. İstanbul: Dergâh Yay.

Tanpınar, A. H. (2003). *XIX. asır Türk edebiyatı tarihi.* İstanbul: Çağlayan Kitabevi.

Türk Dil Kurumu. (1933). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü*. Ankara: Yazar.

Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti. *(1932). Söz derleme talimatnamesi*. İstanbul: Yazar.

Ülken, H. Z. (2001). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Ülken Yay.

EKLER

EK 1: Bosnalı Muhacir Edhem'in "Dersaadet'de mesned-nişin-i sadaret-uzmâ devletlü fehâmetlü Cevad Paşa hazretlerine mahsus arîza-i kemterânemdir" başlığı ile gönderdiği arizanın ilgili kısmı (*BOA, A.MKT.MHM. 532: 39*).

[…] ve bir de Türkçe lisanının bazı lügati her vilayetde gayr-ı malum olduğundan bedeli Arabça ve Farsça kelime kaim olmuş ve henüz bir lügata girmemiş olanları bütün bütün unutulup ölmekden muhafazası içün Türkçe lisanı söylenilen kurâ ve kasabât muallimleri bulundukları mahallin kullandığı lügat-ı hususiyesini şevâhid ve misalleriyle manasını zabt ve tahrir ve Maarif Nezaretine göndermeğe ve Maarif Nezareti dahi risale-i üsbû'iyye ile neşre mecbur olursa lisan-ı Türkînin ikmâline bais olur. Ol babda ve her hâlde emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

Bosnalı muhacir Edhem.

EK 2: Sadrazam Cevad Paşa'nın 1894 tarihinde Maarif Nezaretine gönderdiği tezkire (*BOA, A.MKT.MHM. 532: 39; MF.MKT. 1193: 25; Y.MTV.106: 25*)

Maarif Nezaret-i celilesine

26 Haziran 310/8 Temmuz 1894

Lisan-ı azbü'l-beyan-ı Osmanînin aslı olan Türkçeye mensub ekser lügat suret-i umûmiyede malum olmadığından bunların bazılarının yerine Arabî yahut Farisîden kelimeler alınmış ise de bazılarının mukabili ahz ve tedarik olunmadığından bahisle kurâ ve kasabâtda isti'mal olunan o gibi lügat mekteb muallimleri tarafından zabt ve tahrir ve nezaret-i celilelerince tab' ve neşr olunur ise muceb-i muhsinat olacağı ifade edilmişdir. Vakı'a bunların delalet etdiği manayı ifade için kütüb-i lügaviyede besâitin fıkdânından dolayı ibareler ihtiyar edilmekte olub, bu ise üssü'l-esas-ı terakkiyat olan lisanca nekayısdan ma'dud ve ber-vech-i muharrer kelimat-ı mezkure her yerde bilinmemekle beraber esasen mevcud olan ve bunlar dahi zabt ve cem' olunur ise lisan-ı Osmanînin tevessu'una pek büyük hıdmet edilmiş olacağı derkâr bulunmasına binaen Aydın, Konya, Hüdavendigar, Kastamonu, Sivas ve Ankara gibi Anadolu'da vaki vilayat-ı şahanede bulunan mekatib-i rüşdiye ve idadiye memurîn ve muallimîni taraflarından oralarca müsta'mel olub cihât-ı sairece mechul ve lisan-ı Arabî ve Farisîden mukabili dahi gayr-ı me'hûz olan ve bir de diğer mahallerce yalnız Arabî veyahut Farisîsi malum bulunan lügat-ı Türkiyyenin bi't-tedkik neşr edilmek üzere huruf-ı hecâ tertibiyle cedvel şeklinde evraka tahrir ve hizalarına manaları dahi derc ve tezyîd olunarak bunların peyderpey nezaret-i celilerine irsali hakkında mahalleri maarif müdürlerine icra-yı vesâyâ vürûd etdikçe Bâbıâli'ye de malumat buyurulması siyakında tezkire.

EK 3: Maarif Nezareti tarafından vilayetlere yapılan 1894 tarihli tebligat (*BOA, MF.MKT. 1193: 25*).

Aydın, Konya, Hüdavendigâr, Kastamonu, Sivas, Ankara ile Anadolu'da vaki' sair vilayât-ı şahane maarif müdürlüklerine

Lisan-ı azbü'l-beyan-ı Osmanînin aslı olan Türkçeye mensub ekser lügat suret-i umumiyede malum olmadığından bunların bazılarının yerine Arabî yahut Farisîden kelimeler alınmış ise de bazılarının mukabili ahz ve tedarik olunmadığından bahisle kurâ ve kasabâtda isti'mal olunan o gibi lügat mekteb muallimleri tarafından zabt ve tahrir ve nezaret-i celilelerince tab' ve neşr olunur ise muceb-i muhsinat olacağı ifade edildiğine ve vakı'a bunların delalet etdiği manayı ifade için kütüb-i lügaviyede besâitin fıkdânından dolayı ibareler ihtiyar edilmekte olub bu ise üssü'l-esas-ı terakkiyat olan lisanca nekayısdan ma'dud ve ber vech-i muharrer kelimat-ı mezbure her yerde bilinmemekle beraber esasen mevcud olmasına ve bunlar dahi zabt ve cem' olunur ise lisan-ı Osmanînin tevessu'una pek büyük hıdmet edilmiş olacağı derkâr bulunmasına binaen Konya, Hüdavendigâr, Kastamonu, Sivas ve Ankara gibi Anadolu'da vaki' vilayât-ı şahanede bulunan mekatib-i rüşdiye ve idadiye memurîn ve muallimîni taraflarından oralarca müsta'mel olub cihât-ı sairece mechul ve lisan-ı Arabî ve Farisîden mukabili dahi gayr-ı me'hûz olan ve bir de diğer mahallerce yalnız Arabî veyahut Farisîsi malum bulunan lügat-ı Türkiyyenin bi't-tedkik neşr edilmek üzere huruf-ı hecâ tertibiyle cedvel şeklinde evraka tahrir ve hizalarına manaları dahi derc ve tezyîd olunarak bunların peyderpey nezarete irsali hakkında icra-yı vesâyâ olunması bâ-tezkire-i sâmiye irade ve iş'âr buyurulmuş ve ber-muceb-i irade-i aliyye muktezası îfâ kılınmış olmağla oraca dahi ber-minval-i meşruh bir kıt'a cedvelin sür'at-ı tertib ve tisyârı esbabının istikmâli hususuna himmet olunması siyâkında şukka terkim kılındı.

EK 4: Mabeyn Başkâtibi Süreyya imzasıyla Maarif Nezaretine gönderilen yazı (*BOA, İ.HUS. 29-97*).

Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkitabet Dairesi

Lisan-ı Osmanî tabir-i diğerle Türk lisanının ıslahına ve bunun için cemiyet-i ilmiyeler küşad edileceğine dair birtakım evâmiri hâvî olarak vilayât-ı şahaneye ta'mimen evâmir-i sâmiye tastir kılındığı istihbar olunmuş olunub işbu evâmir-i sâmiye ile cemiyetler neden ibarettir ve bunlar nasıl ictima edecekdir ve bu gibi bir teşebbüsata neden lüzum görülmüşdür ve bunlar hangi emir ve karara müsteniddir. Bu babda hâkipây-ı hümayun-ı mülûkâneye ber-tafsil arz ve malumat ve keyfiyet edilmesi şeref-sâdır olan emr u ferman-ı hazret-i hilafet-penahi iktiza-i aliyyesinden bulunmuş olmağla ol babda emr u ferman hazret-i men lehü'l-emrindir. Fi 28 Rebiülevvel sene 312 fi 16 Eylül sene 310.

Ser-kâtib-i hazret-i şehriyari

Bende, Süreyya

EK 5: Bilgi Mecmuası Müdürü Celal Sahir Bey tarafından Maarif Nezaretine gönderilen 1913 tarihli yazı (*BOA, MF.MKT. 1193: 25*).

Maarif-i Umumiye Nezaret-i celilesine

Devletlü efendim hazretleri

1310 tarih ve 1311 tarihinde merhum Zühtü Paşa'nın nezareti esnasında Anadolu'nun muhtelif kısımlarındaki lehçelerde mevcud ve halk arasında mütedâvil kelime ve tabirlerin cem', telfîk ve irsali hakkında vilayetler maarif müdürlerine bir ta'mîm yapıldığını ve bazı yerlerden cevab da alındığını istihbar etdim. Pek kıymetli olan bu teşebbüs Türk lisanının ıslahı ciddiyetle düşünüldüğü şu sırada tahattur ve ihyâ edilmek iktiza eder mütala'asındayım. Bunun için mezkûr ta'mîm ile alınan cedâvil buldurulub gözden geçirilerek manasıyla aynen değilse ta'dilen yeniden bu hususda müessir bir ta'mîm yapılmasını ve nezaret-i celilelerinde alınacak cedâvillerin tedkîk ve telfîkiyle uğraşacak bir heyet veya zat intihâb ve tayini kabil değil ise bu vazifenin müftehiren îfâ edilmek üzere ekser azası Istılâh Encümeninde de bulunan Bilgi Mecmuası heyet-i tahririyesine ihalesini rica ederim. Ferman hazret-i men lehü'l-emrindir. Fi 12 Teşrin-i sani sene 1329.

Bilgi Mecmuası müdürü Celal Sahir

Böyle bir teşebbüsün sadrazam merhum Cevad Paşa tarafından vuku bulduğunu hatırlıyorum. Nezaretce malumat olub olmadığının tahkiki. Kalem-i mahsusa. Fi 19 minh.

Dosyada gelmiş hiçbir muceb yok. Dosyası mı noksan, yoksa ta'kibi mi edilmemiş? Tahkiki ve beyanı. Kalem-i mahsusa. Fi 23 minh.

EK 6: Maarif Nezaretinden vilayetlere gönderilen 1914 tarihli genelge (*BOA, MF.MKT. 1193: 25*).

Aydın, Konya, Hüdavendigâr, Kastamonu, Sivas, Ankara, Trabzon vilayetleriyle İzmit, Bolu, Canik, Kal'a-i Sultaniye, Karesi mutasarrıflıklarına

Anadolu'nun muhtelif kısımlarındaki lehçelerde mevcud ve halk arasında mütedâvil kelime ve tabirlerin cem' ve telfîkiyle irsali lüzumu 1 Ağustos sene 310 tarihinde nezaret-i senaveriden ta'mîmen maarif idarelerine iş'ar olunmuş ve bu maksadın gayesindeki muhsinât ve fevâidin derecesi gayr-ı kabil-i inkâr bulunmuş iken teşebbüsat-ı vakı'adan ol vakit hiçbir semere iktitâf edilememiş olduğu dosyanın tedkikinden maa't-teessüf anlaşılmıştır. Beyandan müstağni olduğu vechle Türkçe lisanı eskiden beri yazı ve konuşma dilleri arasında büyük farkları hâvî olduğu gibi payitaht konuşma dili sade Türkçeden uzaktır. Müte'addid âmil ve müessirlerin vücuda getirdiği şu hâl pek çok Türkçe fiil, edat ve tabirlerle kelime köklerinin isti'malden düşüb unutulmasına sebep olmuşdur. Bunun neticesi olarak bugün Türkçenin eski lehçelerini bilmeyenler ve Türk memleketlerinde gezip dolaşmayanlar lisanımızın fakrına hükm ve esasen mevcud kelimeleri de yok farz ediyorlar. Lisan ve edebiyatımızın esaslı ve hakim duyguların tesiri altında geri dönmez adımlarla sadeliğe doğru yol aldığı ve ulûm ve fünûna dair ıstılâhâtın vaz' ve takriri içün nezaretce bir

encümen-i mahsus da teşkil edildiği bir sırada Türkçe kelimelerin cem'i lüzumu da hissedilmiş ve vakı'a Türkçeye mensub ekser lügatdan malum olmayanların yerine vaktiyle Arabî ve Farisîden kelimeler alınarak telâfi-i noksana çalışıldığı hâlde bazılarının mukabili tedarik olunamadığından bunların delalet etdiği manayı ifade içün ibareler ihtiyarına mecburiyet hasıl olmakda ve bunun ise üssü'l-esâs-ı terakkiyat-ı medeniyet olan lisanca nekâyısdan ma'dud olacağı derkâr bulunmakda olmasına göre neşr ve ta'mîm-i maarif emr-i ehemmine memur olan zevâtın bu madde hakkında dahi ehemmiyet ve ulviyetiyle mütenâsiben sarf-ı mesa'î eylemeleri şeâir-i hamiyet ve lazıme-i zimmet-i memuriyetden bulunmuş olduğuna binaen Anadolu'da bulunan sultaniye ve idadiye ve rüşdiye memurîn ve muallimîni taraflarından oralarca müsta'mel ve fakat cihât-ı sairece mechul ve lisan-ı Arabî ve Farisîden mukabilleri dahi gayr-ı mehûz olan Türkçe kelimelerin o mahalde nasıl telaffuz ve ne manalarda isti'mâl edildiklerinin cedvel şeklinde ve elifba harfleri sırasıyla varakalara yazılması ve bunlardan başka lisanın hususiyetini, şivesini göstermek ve metruk kelimeleri hatırlatmak emrinde büyük bir kıymeti hâiz olan atasözlerinin de aynı elifba sırasıyla cem' ve telfîk etdirilmesi ve bu yolda toplanacak pusulaların bir daha te'kîd ve tekrara hacet bırakmayarak peyderpey nezarete irsali hususuna ehemmiyet olunması mütemennâdır efendim.

Fî Safer sene 332 ve fî Kânûn-ı evvel sene 329.

Maarif-i Umumiye Nazırı

EK 7: Maarif Nezareti tarafından Celal Sahir'e yazılan ve derleme cetvellerinin talep edildiği mektup (*BOA, MF.MKT. 1193: 25*).

Dersaadet'de Bilgi Mecmuası Müdürü Celal Sahir Beyefendiye

Muhterem efendim,

Evvelce vilayâta îfâ kılınan tebligat-ı umumiye üzerine taşra maarif müdürlerince lügat kitablarında bulunmayan bazı Türkçe kelimelerle ıstılahat ve tabirat-ı mahalliyenin ve birtakım durûb-ı emsâlin cedvelleri bi't-tertib Maarif Nezaret-i celilesine gönderilmiş ve bunların âhiren vuku' bulan talebe binaen takımıyla savb-ı âlîlerine irsal kılındığı anlaşılmış olduğuna ve işbu cedâvilin bir kere de Lügat Encümenince görülmesine encümen-i mezkûr riyasetinden lüzum gösterilmesine binaen buna müteferri' evrakın iâdesine himem-i aliyye-i maarif-perverlerinin […] buyurulması mütemennâdır efendim hazretleri.

Kalem-i mahsus müdürü, fi 13 Teşrin-i sânî sene 1332, yazıldı.